

סוגיות נבחרות מהמשנה היומית
במבט הלכתי, מדעי
וארץ ישראלי

משנה וארץ

מסכת כלאיים

כתב: יואל יעקובי

תמוז תשע"ו | גיליון 13

שור בר מין בהמה,
ר' יוסי אומר: מין חיה. (כלאים חו)

זהותו של שור הבר

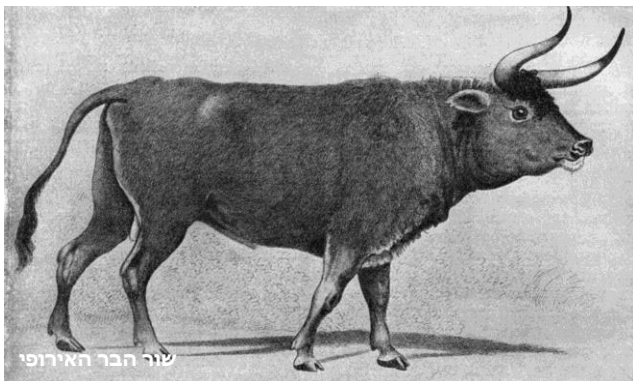
במאמר ניגע על קצה המזלג באפשרויות השונות לזיהוי של שור הבר של המשנה.

צבעו היה שחום עם פס בהיר לאורך גבו וטבעת בהירה סביב חרטומו. באפריקה וכנראה גם בישראל צבעו היה יותר חום.

צבע הנקבות חום-אדמדם, ואף צבע העגלים עד גיל חצי שנה אדמדם. הוא היה נפוץ בשטחים נרחבים – מצפון הודו עד לצפון אפריקה, ומצפון אירופה ועד לדרום אגן הים התיכון.

שור הבר האירופי היה קיים בארץ ישראל, ואף שימש כרכיב בסל המזון של בני האדם, כנלמד ממצאים זואו-ארכיאולוגיים מתקופת המקרא. אולם הוא נעלם מנופה של הארץ פחות או יותר במקביל לחורבן הבית הראשון. הוא המשיך להתקיים באירופה, אך עם כריתת היערות במאה ה-9 למניינם הלכה אוכלוסייתו והצטמצמה. פרטים אחרונים נותרו בפולין וזכו להגנתם של מושלי פולין. למרות השמירה עליהם מת שור הבר האירופי האחרון בפארק פולני בשנת 1627. מראהו של שור הבר האירופי הונצח בציורים רבים לאורך ההיסטוריה שהמדויק שבהם הוא זה שצויר על ידי צייר אלמוני בשנים האחרונות לקיומו של המין.

בדיון על זהותו של שור הבר של משנתנו יש להזהר שלא להיות משוחדים מהעובדה שבעל החיים בו אנו עוסקים, *Bos primigenius*, נקרא בעברית המודרנית 'שור הבר האירופי'. יש לזכור כי זהו כינוי מודרני שלא ממנו נלמד על שמו הקדום.

שור הבר האירופי

השלכות ההגדרה כחיה או כבהמה

שאלת הגדרתו של שור הבר כחיה או כבהמה, כלומר כחיית בר או כבעל חיים מבויתת, אינה שאלה זואולוגית-ספרותית גרידא, אלא עניין הלכתי מובהק. התוספתא (כלאים א ט) מונה חמישה דברים שנאמרו בשור הבר, שהם בעצם המשמעות ההלכתית של דעת תנא קמא (שכמותה פסק הרמב"ם) ששור הבר הוא מין בהמה:

1. אסור משום "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד", איסור שנוהג בבהמה טהורה בלבד ולא בחיה.
2. חלבו אסור באכילה כחלב בהמה טהורה, בעוד שחלב חיה מותר באכילה.
3. קרב לגבי מזבח – אין מביאים קרבן בהמה אלא מבקר וצאן. העובדה ששור הבר נחשב כבהמה הופכת אותו למין בקר רגיל, וניתן להביא ממנו קרבנות בקר.
4. חייב במתנות – חובה לתת לכהן מבהמה טהורה שנשחטת את הזרוע, והלחיים והקיבה. חובה זו איננה קיימת בחיה.
5. ניקח בכסף מעשר לזבחי שלמים, אבל לא לבשר תאוה – בהמה טהורה ניתן לקנות בכסף מעשר שני בתנאי שתובא כקרבן שלמים. חיה שאינה ראויה לבוא כקרבן, מותר לקחתה בדמי מעשר שני ולאוכלה חולין ("בשר תאוה").

בסוגיית זיהוי של שור הבר עליו מדברת המשנה נאמרו דעות שונות במהלך הדורות. ניגע בסוגיה זו על קצה המזלג, תוך סקירת המינים המרכזיים שהוזכרו כטוענים לכתר' שור הבר. רוב המינים הללו שייכים לשבט הבקר בתת משפחת הפרים.

שור הבר האירופי (*Bos primigenius*)

בעל חיים זה נחשב כאבי בקר הבית, כלומר, בעל החיים ממנו בויתו הגזעים השונים של בקר הבית. מדובר על בעל חיים גדול מימדים באופן מיוחד. אורך הזכר הוא 3.10 מטרים, גבהו 1.85 מטרים ומשקלו עשוי היה להגיע עד טון. אורך הקרניים הגיע עד ל-80 ס"מ, והן פנו בד"כ לצדדים ואחר כך למעלה וקדימה.

הביזון מזוהה כשור הבר על ידי יהודה פליקס ואחרים. יש לציין כי בעל חיים זה לא היה מצוי בארץ בתקופות ההיסטוריות, כך שיש לומר לשיטה זו כי התנאים דיברו על בעל חיים עליו הם לכל היותר שמעו אך לא הכירו אותו מנוף הארץ (דבר שנכון גם גבי שור הבר האירופי). בעל חיים זה הוא גם רחוק יותר מבקר הבית, הן מבחינה ביולוגית והן מצד מראהו שדומה פחות לבקר הבית. גם המחלוקת לגבי האם הוא מין חיה או בהמה מובנת פחות.

תאו המים האסייתי (Bubalus bubalis) – ג'מוס
הג'מוס הוא בעל חיים מבוית או מבוית למחצה שאוכלוסיית הבר שלו מצויה במקום מוצאה הטבעי בסכנת הכחדה. ממין זה בויתו במהלך אלפי שנים גזעים שונים המשמשים את האדם לשימושים הדומים לאלו של בקר הבית: בשר, חלב, עורות וכבהמת עבודה. בעל חיים זה נודע כחובב מים וביצות. הוא היה מגודל ערב הקמת המדינה על ידי הערבים, בעיקר באזור החולה (אם כי יש מידע שגודל על ידיהם גם במישור החוף). כיום עדר ג'מוסים מגודל על ידי רשות הטבע והגנים בשמורת החולה ובמספר אתרים נוספים. פסיקת הראש"ל הרב שלמה עמאר אישרה את כשרותו של הג'מוס המגודל היום בארץ גם בחוות גידול לצורך שימוש בחלבו. גבינת המוצרלה יוצרה במקורה מחלב ג'מוס.

תאו המים האסייתי
מתוך ויקיפדיה: Djambalawa

בעל חיים זה מכונה בעברית תאו, אך ספק גדול האם הוא התאו המקראי, הנזכר כאחד משבע החיות הטהורות של פרשת ראה. יש המזהים אותו כ'כוי' שבמשנה, שהוא ספק חיה ספק בהמה. אמנם בידינו הוכחות על הגעתו ארצה רק בימי הביניים, אך יתכן שפרטים שלו הגיעו לארץ כבר בתקופת חז"ל. בכל מקרה, גם מהמצא הארכיאולוגי וגם ממקורות אחרים אין לנו ראיה שהוא גודל בארץ בזמן המקרא והיה מוכר לאבותינו. כאמור, הדעה המקובלת כיום היא שתאו המקראי אינו הג'מוס אלא שור הבר האירופי. ר' אשתורי הפרחי (כפתור ופרח נח) זיהה בג'מוס את 'שור הבר' עליו חולקים תנא קמא ור' יוסי במשנתנו האם הוא מין בהמה או חיה.

שור הבר האירופי מכונה בממצאים מצריים ואשוריים 'ראם'. ההיסטוריון היווני הרודוטוס מתאר את ה'ראם' כבעל חי שתוך כדי רעייתו הולך אחורה. תיאור זה מתאים לשור הבר שקרניו פונות קדימה, ולכן אם הוא יתקדם קדימה קרניו יינעצו בקרקע ולכן הוא היה חייב לצעוד אחורה בזמן רעייה. יש הטוענים כי לאחר היעלמותו של שור הבר האירופי מנוף הארץ הועתק השם 'ראם' ל-Oryx, הוא בעל החיים המדברי המכונה בימינו ראם.

יחד עם זאת, העובדה כי שור הבר האירופי היה נפוץ בארץ, גם אם נכחד ממנה מאות שנים לפני זמן המשנה, כמו גם דמיונו המובן לבקר הבית (כטיפוס הבר ממנו בוית בקר הבית) הופכים אותו למועמד הבולט לזיהוי 'שור הבר' של המשנה. הוא גם המועמד הבולט לתפקיד ה'תאו' המקראי, נושא שניגע בו מעט בהמשך בעז"ה.

יתכן להסביר את המחלוקת לגבי השור הבר האם הוא מין בהמה או חיה בכך שלפחות חלק מהאוכלוסיות היו צאצאים של פרטים שחזרו לטבע לאחר שעברו חלק מתהליך הביות, מה שיצר אצלם תכונות חלקיות של חיה ובהמה.

ביזון אירופי (Bison bonasus)

גורלו של בעל חיים זה, בן סוג אחר בשבט הבקר, שפר עליו יותר מאשר קודמו, שור הבר האירופי. למרות שאף הוא עמד לפני הכחדה, ואוכלוסייתו שחיה בטבע אכן הוכחדה, הרי שגרעין רבייה שקובץ מגני חיות בעולם שיפרו את מצבו, אם כי השונות הגנטית הנמוכה בין הביזונים בעולם מעמידה אותם בסכנה ללקות במחלת הפה והטלפיים.

מימדיו של הביזון האירופי דומים לאלו של שור הבר האירופי. אורך גופו הממוצע של בוגר הוא 2.9 מ', וגובהו 1.9-2 מ'. משקלו יכול להגיע לטון. הביזון האירופי מסיבי יותר ממקבילו האמריקני, והוא חי ביערות או באדמות הדשא שסביב היער (בניגוד לביזון האמריקני שחי בערבות הרחבות). הביזון היה מצוי ברחבי אירופה מספרד עד שוודיה ומבריטניה עד סיביר, אולם הוא נכחד מרוב האזורים וגם הוא נותר רק באזור פולין, שם נחשב רכוש המלך ונאסר על צייד שלו. הפרט האחרון בטבע ניצוד בצייד לא חוקי ב-1919. ניסיונות לשיקום האוכלוסייה מ-12 פרטים שנותרו בגני חיות הצליחו להשיב את הביזונים לטבע בכמה מדינות במזרח אירופה ומספרם מונה כיום כ-3,000 פרטים.

ביזון אירופי
מתוך ויקיפדיה: Michael Gäbler

אם נאמר ששור הבר הוא מין בהמה הרי שיש רק שש חיות ולא שבע, כפי שמציין הרמב"ם עצמו (הלכות מאכלות אסורות א ח). לכן מתרץ הרדב"ז שיש שני 'שור בר'. יש שור בר שהוא חיה, וזהו הבובל שהוא ה'תאו' המקראי, ויש שור בר שהוא בעצם אוכלוסיית בר שנוצרה מפרטים של בקר הבית שהתפראו. עמר מסביר כי יתכן והמקור לזיהוי הבובל כ'שור הבר' או 'תאו' נובע משמו הערבי (המצוין גם על ידי ר' אשתורי הפרחי והרדב"ז) 'בקר וחש', כלומר: בקר בר. יש להוסיף כי השם הערבי אינו רק סיבה אלא גם סימן, בכך שהוא מעיד גם על הדמיון שבאמת קיים בין אנטילופה זו לבין מיני הבקר. ראוי לציין כי יש המזהים את הבובל כ'חמור' המקראי, בגלל צבעו האדמדם.

סיכום

זהותו של שור הבר עליו מדברת המשנה מוטלת בספק, והיא קשורה לזיהויו של ה'תאו'. בכל מקרה ראוי לשים לב כי תרגום אונקלוס מדבר על שור היער (לפי הנוסחה הנפוצה), ולכן יש להעדיף כאן זיהוי בעלי חיים הדרים ביערות, כשהג'מוס שוכן המים והבובל שוכן השטחים הפתוחים פחות מתאימים. עובדת היותו של הביון בעל חיים שאינו מוכר בארץ הופכת אותו למועמד פחות מוצלח להיות שור הבר של המשנה מאשר שור הבר האירופי, אם כי גם האחרון לא היה מוכר כנראה לחכמי ארץ ישראל בזמן המשנה. למרות כל האמור יצוין כי אין ראייה חד משמעית לאחד הזיהויים.

מקורות:

חניאל (פיקהולץ), הראם (שור הבר *Bos primigenius*), לשוננו כסלו תרפ"ט, עמ' 228-233.

מנחם דור, מעלי-הגרה במקרא ובמשנה, בית מקרא, מוסד ביאליק, טבת-אדר תשנ"ב.

הרב ישראל מאיר לוינגר, דור רביעי לרבנות באזעל, סימן י - שבע החיות הטהורות, בזל תשס"ג.

מרדכי כסלו, בחינת הזיהויים של עשרת מיני מעלי-הגרה הטהורים על-פי הטקסונומיה, סיני קכה, תש"ס.

זהר עמר, רם בוכניק וגיא בר-עוז, זיהוי החיות הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכאולוגיה, קתדרה 132, יד בן צבי, תמוז תשס"ט, עמ' 33-54.

זהר עמר, להשיב את אנטילופת הבובל לארץ, אריאל 197-198, 2011. עמודים 205-208.

יהון סרי, תאו זמר, דף שבועי אוניברסיטת בר אילן, פרשת 'ראה' תשנ"ט.

משה רענן, שור הבר מין בהמה הוא - שור הבר האירופי, חולין פ ע"א, פורטל הדף היומי.

משה רענן, מקרני ראמים עד ביצי כנים - שושר הבר, ע"ז ג ע"ב, פורטל הדף היומי.

הוא למד את דעתו זו מדברי כמה מהגאונים, תוך שהוא מדגיש כי דווקא רס"ג בתרגום התורה שלו לערבית נמנע מלתרגם 'תאו' כג'מוס, למרות שעל פי תרגום אונקלוס (המתרגם 'תאו' כ'תור באלא') אמורה להיות התאמה בין זיהוי התאו לזיהוי 'שור הבר' של המשנה. כדאי לציין כי אין הכרח שכאשר חכמים בדורות הקודמים משתמשים בשם בופלו הם מתכוונים לג'מוס שזהו שמו הלועזי. משה רענן מביא את דבריו של בעל התוספות יום טוב ב'מגילת איבה', המתאר מרדף של בופאלו אחר נשים. לדבריו, הג'מוס לא היה מוכר באירופה באותו הזמן, ולכן רענן מניח כי המדובר הוא על שור הבר האירופי שעדיין היה קיים באירופה. התוספות יום יו"ט מכנה את בעל החי שפגש בשם "שור בר (בופלאקס)". יש לציין כי קיימת אפשרות שמדובר גם על הביון האירופי.

אנטילופת הבובל (*Alcelaphus buselaphus*)

בעל חיים זה הוא היחיד מאלה שהזכרנו ששייך לתת משפחה אחרת לגמרי במשפחת הפריים. גם מידות גופו קטנות יותר מאלו של המינים הקודמים: אורכו (של תת המין הצפוני שהיה חי בארץ) הוא 2.45 מ', גובה הכתפיים 1.2 מ' ומשקלו 120-150 ק"ג. צבעו חום-אדמדם והוא חי כיום בסוואנות של אפריקה. קרניו כפופות כנבל ודומות לקרני הבקר, ואף שמו הנוסף בעברית הוא אנטילופת השור. ראשו מוארך וחלקו הקדמי גבוה מזה האחורי.

בובאל צפוני
מתוך ויקיפדיה *Haplochromis*

מהממצא הארכיאולוגי ברור כי הבובל התקיים בארץ בזמן המקרא. אוכלוסיות שלו היו מצויות בגבול האזור המדברי, מישור החוף והערבה. הפרט האחרון שחי באזור בקע הירדן ניצוד בשנת 1877 למנינם, ושהפרט האחרון מתת מין זה מת בגן החיות בפריס ס-1923, ובכך הקיץ הקץ על תת המין הצפוני של הבובל.

ר' אשתורי הפרחי זיהה את הבובל כ'תאו' המקראי, וכך משתמע גם מדברי הרדב"ז בשו"ת (חלק ו תשובה ב'צח). הרדב"ז נשאל כיצד הרמב"ם פסק כתנא קמא ששור הבר הוא מין בהמה, והלא אונקלוס מתרגם 'תאו' כאחד משבע החיות בשם 'תור באלא' - כלומר שור היער, כפי שמסביר רש"י במקום (או תור בר לנוסחאות אחרות), שהוא לכאורה שור הבר.